

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 135
(18097)

2011 чылдың
ноябрь 24,
четверг

Садар өртээ
5 рубль.

Интеллектуал-политиктиг солун

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Амыдырал болгаш политика

ЭРТЕНГИ ХҮН, АЖЫ-ТӨЛ ДЭЭШ...

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының чыыжындан репортаж

Ноябрь 22. Тываның национал театры. «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның талалакчыларының чыыжы. Залда хостуг олут чок. Арын-шырайы өөрүшкү долган хөй чон амырлажып-мендилежи, байырлыг ужуражылганың ажыдышкынын четтикпейн манап орлар.

Үрер хөгжүм диңмиттиг чаңгыс демниг Россия — «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партияның Дээди башкарлыгының база бир даргазы, Россияның Маадыры, алдарлыг Чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Кужугетович Шойгу биле ук партияның Дээди Чөвүлелиниң кежи-нү, ТР-ниң Чазааның Даргазы Валерьевич Кара-оол ар кирип келди. Бүгү чон туруп, диңмиттиг адыш часкап, ут-тур. Каас-чараш тыва хептерин тек даңгына кыстар ак кадак, сүт-биле аалчыларын хүндүлөп, сүп алды.

Башкарыкчылар Петр Александрович Морозов биле Аяна Алексеевна Шойгу залда «Чаңгыс демниг Россия» политиктиг партия-ның 700 ажыг кижигүннеринге алгаш талалакчыларынга изиг чыр чедирип, салган сорулгазын кинге чедирип чаңчыккан, инчы сөстүг, идегелдиг болгаш дээрн чуртунга бердинген кижир мында чыгылып келгенинге түрелин илеретпишаан, хүндүлүг чыгарыш сценаже чалапты. Изиг чыш часкаашкыннарынга үдет-шаан, С.К. Шойгу биле Ш.В. Кара-оол сценада хүндүлүг олут-тынга саадапты.

«Чаңгыс демниг Россия» партиязының тургузукчуларың бирээзи С.К.Шойгу сөс алды: — Эки хүннүң мендизи-биле, тим чонум. Чаңгыс полкчуларым тер частым, чогум соңгулдалар эш демисел үезинде чаңгыс-полкчулар-дыр бис ийин харын, дыг аа (адыш часкаашкын-ны). Силер-биле база катап уражып турарывыска сеткилим ханызындан өөрүп тур мен. Илерниң кижиги бүрүзүн көөрүңчүг-дүр. Төрээн Тывавыста өскерлишкыннерни, туттунуп турдуг-суурну көөрге, өөрүң-дүр. Төрээн Тывамның чурт-чы чонунуң саны өзүп турарын-бичии өпееалар хөй төртүтүнүп аарынга өөрүп тур мен.

Байдал эки талазынче өске-тени өөрүнчүг-дүр. Мурнувуста рулгалар солун болгаш хөй. Рулгалар эрте бээр, ынчалза-а амдыызында ол бистиң кол рулгавыс ол. Бо индирден 1999-да, 2003 чылда-даа ол дуга-нда чугаалап турдум, 2007 чыл-даа эл четтикпээн мен, ырак-тан мен. Ам база бо хүндүлүг-дирден силер бүгүдеге чугаалап-мен: үе өске-даа бол, сорул-гыс хевээр арткан — Күрүне Ду-аыңче соңгулдаларга тиелелге! Ичан турдуг-суур уламчылаар, илгелер, школалар, стадионнар межир, демир-орук болур алгаш түннелинде келзе-келзе, а шээр болгаш бода малдын

саны-биле бир дугаар черге кээп, эът-биле Россияны Австралия эвес, а Тыва хандырып турар апаар болзун ам! (Адыш час-каашкыннары). Ындыг болзун дээш чүткүдер апаар, силерге бүзүрээр мен.

Кончуг берге үелерни эртивис. Тарааны Канададан садып ап турдус. Ол үелерни билбес чаа салгал өзүп келгени аас-кежик-тир. А бистер, мээң үемниң кижилери, улуг назылыглар ону дыка эки сак-тыр бис. Бөгүн тарааны боттары-выс садып үндүрүп турар бис. Пенсия акшазы 5-6 ай дургузунда болбайн баар турганын ам шуут уттупкан-дыр бис. Пособие база ындыг турганын ам улус уттупкан. Бүгү республиканың чурттакчы чону төптен дуза акша келир бе, келбес бе дээрзин манап, телеви-зорлар баарынга олуруптар тур-ганы база уттундурган. Бөгүн пенсия, пособие акшазын чон алыр хүнүнде ап турар. Бөгүн ие капита-лының дугайында чугаа чоруп турар, ону канчаар ажыглаарыл деп.

Бо бүгү өскерилгелер эрге-чагырганың, чон дээш харысал-ганы чүктөп шыдаар эрге-чагыр-ганың ачызы-дыр. Хөй партиялар турбайн канчаар, ынчалза-даа эрге-чагыргага чон бүзүрээр, а ол харысалганы чүктөп шыдаар болур ужурлуг.

Кандыг үелер турганын сактып көрээлинер даан. Регион бүрүзү боду конституциялыг, бот-баш-карлып шыдаар бис дижиб турган. Тываның парламентиңизге кандыг буураашкын үелери турганын ут-паан бис. Каш-ла кижиниң хедер-ленишкыннен бүгү чон хилинчек-тенген болгай. Бюджедин хүлээп албас деп парламент канчал турар боор. Акша берип турда, оон ойталаан парламент деп чүве бүгү өртемчейиниң төөгүзүңге туруп

Сергей Кужугетович Шойгу сөс алгаш, Тывавыстың бурунгаар сайзырап турарын үмелээн.

көрбээн чүве-дир. Кремльге шын чүве бе деп менден айтырарга, хоозун чугаа-дыр деп каар турдум, менээ кайы хире ыядыңгы болган деп бодаар силер. Аас-кежик бол-луп, ол үелер база эрткен. Чаңгыс аай конституциялыг, улуг, күштүг чурттуң хамаатылары бис. «Дем-нигде — күштүг» дээрзин амыды-ралда боттандырдывыс. Бо хевээр уламчылаар ужурлуг бис.

Тывада «Эргижирээн чурттаар оран-сава» программасы ажылдап эгелээн-дир. Эргижирээн бажың-нары бузуп, оон чурттакчыларын чаа бажыңнараже көжүрүп эгелээн. Кажан ындыг чүве турган ийик? Ам-даа ол программа уламчыла-зын дээш, «Чаңгыс демниг Рос-сия» дээш бадыйлаар херек. Бистиң партияның кылып турар ажил-херектери-дир ол дээрзин шууту эки билир силер.

Кажан үлежир чүве чок турда, эрге-чагыргаже кым-даа чүткүес, ону кым-даа былаашпас ышкажы-гай. А үлээр чүве бар апаарга, акша-төгериң тыптып кээрге, эрге-

чагыргаже дывыржыыр кижилер эңдерлип келген.

«Чаңгыс демниг Россияның» акшаландырышкыны-биле чуртта туттунган стадионнарың саны каш катап өскөн. Мен, Чадаана чурттуг оолчук, Шагаан-Арыгга бассейн туттуна бээр деп кайын бодал чо-раан деп мен. Мээң үемде паррка азы Енисейге эштир турдус. Амгы шагың салгалы магалыг-дыр.

Бо соңгулдаларга эртенги хү-нүвүс дээш бадыйлаар бис. Сал-галдарывыстың, ажы-төлүвүстүң келир үези дээш бадыйлаар бис. А ол келир үевиске, эртенги хүнү-вүске идегел, бүзүрелди «Чаңгыс демниг Россия» берип турар. Ону партияның херек кырында кылып чорудуп турар боттуг телевиле-дери бадыйткап турар ышкажыл.

Кымны-даа карартыр бодавайн тур мен, ынчалза-даа мону чугаа-лавас аргам чок-тур. Дүүн чаа телевизорга чурттуң эрге-чагыр-газының үшкү эргинин он чыл дур-гузунда ээлеп орган кижиги: «Менээ эрге-чагырганы бүзүрээр болзу-нарза, амыдыралыңар экижири» — деп ораарга, кайгаар-дыр мен. А он чыл иштинде эрге-чагырганың ээзи тургаш, чону дээш ажылда-вайн, чүнү кылып органы? 2011 чылда «шураашкын» кылырынга белеткенип органы ол ышкажыл. Эрге-чагыргага чүү дээш кижиги кээрил, чону дээш, оларның амы-дыралын экижидер дээш келир-ле болгай. Чону дээш кижиги үе-шагын, кадыын-даа бодавас ужурлуг. Ындыг кижилеривис бар, олар көскү. Ол дээрге мээң өөрүм Вла-димир Владимирович Путин-дир, Анатолий Дмитриевич Медведев-тир.

«Чаңгыс демниг Россия» хөй акша-хөрөңгини кадык камгала-лыңче аңгылап келген. Кадык кам-галал төптеринче аңгылаан акша-выс-биле Питерде, Пятигорскиде,

Уралда ындыг төптер туттунган болгаш ажылгалда кирген. Удавас Красноярскиге ындыг төп туттунар.

Ам база эрткен үени сактып келдим. 67-ле млн. рубльди чартык миллион офицерлерге үлээр ужу-рга таваржып турдум, ол дээрге 13 муң өг-бүлелерниң чурттаар оран-савазы, акша-шалыңы-дыр. А ам 2013 чылда олар шууту чурттаар оран-сава-биле хандыртынар, чүг-ле чурттаар оран-сава-биле эвес, а ажыл-биле база. Красноярскиге дээди өөредилге черин база ажы-дар бис, каш чыл эртерге, ол ака-демия деп ададыр эргени чаалап ап шыдаар дээрзинге бүзүрээр бис.

Маңаа база-ла чүнү-даа бол тудуксанчыг-дыр. Хамаатыларның айыыл чок чоруун хандыраары-биле онза байдалдар эргелелиниң төвүн 2012 чылда эгелээш, ол-ла чылын доозар сорулгалыг бис. Ол чүгле силерниң тудугжуларыңардан хамааржыр. Ам чаа-ла Шолбан Валерьевич-биле тудуг индустрия-зының дугайында чугааны кыл-дывыс. Республика тудуг мате-риалдары-биле каш чыл бурунгаар боду хандыртынып турган: ийи тууйбу заводу тудугга улуг үлүг-хуузу кирип турган, керамика бодунуу турган. 1990 чылдарның соонда чүү-даа артпаан.

Хөгжүлдө улам калбарзын дээш, демир-орук дүрген туттунзун дээш хүнден хүнге тура-соруктуг ажылдаар ужурлуг бис. Литва, Лат-вия, Эстонияның каттышканынга дең девискээривис бар-дыр, а бойдус байлактарывыс Европаның чартыындан хөй болгай. Ынчангаш бай, тодуг, төлөптиг чурттаар аргавыс бар. Ону чедип алыр дизе, чүнү канчаарын билир силер. Декабрь 4-те эртен эрте тургаш, шайлавайн, эртенги чем безин чивейн, шымдай соңгуулуңар (диңмиттиг адыш часкаашкын-нары).

(Уланчызы 3-кү арында).

Өвүр кожунуңуң кол эмчизи В.Н. Куулар.

КЕЛИР ҮЕЖЕ ТӨӨГҮНҮ ӨӨРЕНМИШААН...

Ноябрь 22-де Тываның Күрүне университетинге «Кызыл-Курагино» демир-орук тудуунуң шугумунда археологтук-географиялык экспедицияның бирги сезонунуң түңнелдеринге тураскааткан ужуражылга болуп эрткен. Аңаа Орус география ниилелиниң президентизи, Россия Федерациязының онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын узуткаар хамааты камгалалының черектериниң талазы-биле сайыды Сергей Күжүгетович Шойгу, Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Валерьевич Кара-оол, Россияның эртемнер академиязының Материалдыг культура төөгүзүнүн институтунун директорунун оралакчызы Олег Игоревич Богуславский, Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору, «Хааннар шынаазы» лагериниң начальниги Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей, ук экспедицияның киржикчилери, Тываның аңгы-аңгы өөредилге черлериниң студентилери, башкылар, эртемденнер болгаш Тываның аныяктар чазаның, Тываның аныяктар парламентазиниң төлээлери киришкен.

Ужуражылгага «Кызыл-Курагино» экспедициязының чүгле бирги сезонда ажилының түңнелдерин эвес, а ону чорудар дугайында эгелээшкениң канчаар тыттып келгенин, ооң хөй-ниитиге, эртемге кандыг ужуру-уткалыг болуп турарын болгаш сорулгаларын, келир үеже планнарының дугайында база чугаалашкан: экспедицияны эгелээр идея Тываның найысылалы-биле Курагино транспорт четкизин тудуштурар демир-орук шугумунуң тудуу-биле холбаштыр төрүттүнген. Тываның девискээринде бурунгу кижилериниң хонаштарындан эгелээш, чүс чылдарның тывызыксыг хоорай-жыгаштарының орунуга чедир төөгүнүң аңгы-аңгы үелериниң

тураскаалдары бар. Тыва чер бүгү делегейниң археологтарыга, төөгүчүлеринге эки билдингир. Ону хөй-хөй аймак-сөөк чоннарның культура-төөгүлүг болгаш этниктиг байдалын, оларның аразында харылзааларны шинчилээринге өзек болган деп санап турар.

Ынчангаш «Кызыл-Курагино» демир-орук тудуу эгелээр мурнунда ооң турар девискээринге эртем езуу-биле долу шинчилелди чорудар сорулга салдынган турган. Экспедиция Орус география ниилелиниң грантызы-биле ажылын эгелээн. Ук ниилелдин төлээлери эртем-экспедицияны организаастаарында болгаш ооң чорудуунга киржип, студент аныяктарны ол ажилче хаара тудуп

турар.

Бирги сезон май 15-тен эгелээш, сентябрь 15-ке чедир ажилдаан, ынчалза-даа ол ам-даа уламчылавышаан: тыпкан материалдар-биле ажилдар, информация болгаш эртем отчеттары тургузар хемчеглер чоруп турар.

Экспедицияның бирги сезонунда Россияның эртемнер академиязының Сибириниң археология болгаш этнография, Санкт-Петербургтун материалдыг культура төөгүзүнүн, Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институттары кады этпигдеминг ажилдааннар. Ол ышкаш Москва, Санкт-Петербург, Новосибирск хоорайларның дээди өөредилге черлериниң болгаш ТывКУ-нун студентилери киржип, 5 отрядты тургускан (4 — археологтук, 1 — географтыг). Оларның ниити саны — 130 киж. Лагерьге эртемденнер болгаш студент-волонтерлардан аңгыда, 40 хире кукна, эмнелге, баяа ажилчыларны болгаш камгалакчылар база турган. Ынчалдыр «Хааннар шынаазы» Эрбек суурнун чоогунга амыдырап-чурттап, ажилдаарында таарымчалыг байдалдыг майгын-хоорайжыгашты тургускан турган.

Бирги сезон дургузунда ол районунуң ниити байдалы тодараттынган, ооң бойдус байдалының дугайында медээ алдынган, баштайгы археологтук тураскаалдар шинчилеттинген. Чаңгыс үеде 27 чевеглерге казыышкыннар болгаш шинчилел ажилдары чоруп келген. 5 бурунгу хонаштар, оларның иштинде Эрбек хемниң шынаазында аңгы-аңгы үелерниң чевеглери болгаш Би-Хем кожуунунуң девискээринде сууржугаш турган Кара-Оорга деп чер шинчилет-

тинген. Шинчилел казыышкыннардан төөгүнүң аңгы-аңгы үе-чадаларына хамааржыр эт-сеп болгаш өске-даа чүүлдер тывылган: демир бижектер, балдылар, дээрбе даштары, керамикадан кылдынган эдилелдер, скиф хевиринде ховар азыткыыш, эрте-бурунгу скиф үезиниң хөөржүдүлге езулалына хамааржыр хүлер бижек, тевене, ине, көрүнүктөр, чинчилер дээш, оон-даа өске.

Ол ышкаш ужуражылга үезинде келир 2012, 2013, 2014 чылдарда болур экспедицияларның, ол сезоннарда киржир күзелдиглери делегей чергелиг мөөрей-биле хүлээп алырының дугайында база чугаалашкан. Келир сезонда экспедицияның шинчилел кылыр ажилдары делгемчири: ажил чүгле чаңгыс эвес, а ийи зонага чоруп эгелээр — Красноярск болгаш Тыва девискээринге. Чылда 20-22 объектиге ажилдаары, бир ээлчегге-ле 5-7 отряд ажилдаар, азы 90 хире специалистер болгаш 200 чедир студент-волонтерларның ажилдаары көрдүнүп турар. Экспедицияның киржикчилери Орус география ниилелиниң кежигүннери болурлар.

Ужуражылганың хүндүлүг аалчызы С.Шойгу Орус географтыг ниилел дугайында база чугаалаан. Ону 1845 чылда бөлүк билдингир эртемденнер болгаш хөй-ниити ажилдакчылары үндезилеп тургускан. Ооң кежигүннеринге П.Н. Врангель, И.Ф. Крузенштерн, Ф.П. Литке, Н.Н. Миклухо-Маклай, Н.М. Пржевальский дээн ышкаш билдингир аян-чорукчулар, эртемденнер кирип турганнар.

Ындыг ат-алдарлыг органицияның Тывада ажилдап, ооң сыралына үлүүн кирип тура ооң төлөптиг оглу С.К. Шойгу ачызы дие чазыг болбас. Ол дуйында Тываның Чазааның Дарга Ш.Кара-оол демдегелеп, а өөрүп четтиргенин илеретки Дарганың чугаалап турары-биле алырга, Тываже демир-орук тудуштуртун экономикаг сайзыралга канчаар-даа аажок улуг салдыг болур, ынчалза-даа ол төөгү балавас ужурулуг. Ынчангаш демир-орук шугумунуң девискэрин шинчилеп турар чылдагынывыс ол дээрзин демдеглээн.

Ажык чугаага оон-даа өс солун айтырыглар көдүртүнгү Студентилер хүндүлүг чаңгыс чурттуу С.К.Шойгуга Тыва чурт алдаржыдып чорууру дээш мейип, ооң бүгү-ле кылып чору ажил-ижинге чедишкенин күзээн.

Ужуражылгадан дараазың түңнелди үндүрүп болур: амгы Россияда төөгүнүң болгаш культураның тураскаалдарын шинчилээри болгаш камгалап арттыра — күрүнениң тускай сорулгаларның бирээзи. Ол чоннарның национал чаңчылдарын катап эгиринге, келир үениң салгалдары патриотчу чорукка кижизидерин оларны ук-ызыгуурун билир кыдыр өөредиринге улуг ужуруткалыг.

Шончалай МААТЫ-ООЛ

Чингис СААЯНЫҢ тырттыган чуруктары.

Хүннүн медээлери

ХУУСААДАН ЭРТЕ БАДЫЛААШКЫННАР ЭГЕЛЭЭН

Күрүне Думазының соңгулдаларының хуусаадан эрте бадылаашкынары Россияның 34 регионнарында ноябрь 18-те эгелей берген.

РФ-тин Төл соңгулда комиссиязының дыңнатканын езугаар алырга, бүгү соңгукчуларның 1 хуузу хуусаадан эрте бадылаар. Тыва Республикада чеди муң хире соңгукчу хуусаадан эрте бадылаар, ол дээрже ниити соңгукчуларның дөрт хуузу. Бистиң республикада бадылаашкыннар ноябрь 21-ден эгелээн, ынчангаш 70 участок комиссиялары ажилдай берген.

Хуусаадан эрте Бай-Тайганың Кара-Хөл суурунун, Каа-Хемде Сизиминиң, Эржейиниң, Ужел-Аксынын, Мөнгүн-Тайгада Тоолайлыгының, Би-Хемде Севинин, Тере-Хөлде Шынааның болгаш Каргының, Эрзинде

Качыктың соңгукчулары бадылап турарлар. Соңгулда комиссияларының кежигүннери малчыннар турлагларыңче, алдын тывыкчыларыңче болгаш кызыгааржыларже аътаныпканнар. Кайы чер кажан соңгуурун комиссия кежигүннери, агаар-бойдууң байдалындан болгаш чоруур транспорт-хөлгезин барымдаалап, боттары тодарадыр. Хуусаадан эрте бадылаашкыннар декабрь 3-те Тывага доостур.

ШОЛБАН КАРА-ООЛ КИЧЭЭНГЕЙГЕ АЛГАН

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол «Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чери» КХН-ге чораан.

Ооң кол сорулгазы — тус черге байдалды хандыр өөренип көөрү болгаш күрүне чагыын немей кириер арганың барын тодарадыры болган. Бөгүнге чедир ол чер республиканың бюджет албан черлеринге тускай идик-хепти, чымчак эт-сеп аймаан

кылып берип келген. Бир эвес бүдүрүлге кадрлар болгаш материалдыг дериг-херекселдер талазы-биле четчир болза, немей ажилдар-биле база хандыртынып болур, чоокку үеде бүдүрүлгеге улуг чагыкчылар көстүп келир, оларның-биле чугаа чоруп турар дээрзин республика Баштыңы дыңнаткан. Бүдүрүлге шөлдерин хынамчалыг көргөш, Шолбан Кара-оол Тываның Кадык камгалап болгаш социал хөгжүлдө яамызынга «Бүгү-россияның караа четпестер ниитилелиниң Кызылда өөредилге-бүдүрүлге чери» КХН-ниң материалдыг байдалының дугайында анализтиг материалдарны белеткээрин дааскан.

Ол бүдүрүлгени 1970 чылдың апрель 1-де караа четпес инвалидтерниң профессионал белеткелинге болгаш ажылга тургустунарынга таарымчалыг болур кылдыр тургускан. Бо хүнге чедир ол бүдүрүлге делегейге болгаш Бүгү-россияга билдингир апарган, хөй-хөй шаңналдарны ал келген.

2006 чылдан 2010 чылга чедир ооң бүдүрүлгези 189 хуу өскөн, ол үениң дургузунда арыг орулгазы 4,3 катап өскөн.

Ында 50 киж ажилдап турар, оларның 27-зи — инвалидтер. Ол үениң дургузунда ортумак ажил төлөвири өскөн, 2856 рубль турганындан 6034 рубль четкен. Бүдүрүлге 2010 чылда 1,75 млн. рубль түңнүг үндүртүп төлээн.

2010 чылда ол бүдүрүлге орулгалыг ажилдаан, дааранылга кылыгларының дөртөн хуузу үүрмектеп садар садыг четкизин дамчыштыр сайгарган, алдан хуузу күрүне чагыын езугаар боттандырган. Чымчак эт-септи болгаш идик-хепти эмнелгелерге 2,3 млн. рубльге кылып белеткээн, 1,6 млн. рубльдин бараанын өөредилге яамызының албан черлеринге, 1,1 млн. рубльдин — социал адырның албан черлеринге болгаш 862 муң рубльдин бараанын Кызыл хоорайның мэриязынга бүдүргөн.

«2006-2010 чылдарда инвалидтерниң социал деткимчези» Федералдыг тускай сорулгалыг программга дүүштүр бүдүрүлгениң чаартылгазы болган. Продукцияны рынокке кириери-биле сайтыны тургускан. ТР-ниң албан-езуунуң сайтында.

Тываның күрүне университетинде

СТУДЕНТИЛЕРГЕ БАССЕЙН

Байырлыг ажыдышкын чезинде.

Ноябрь 22-де Тываның күрүне университетинин студентилеринге канчаар-даа аажок өөрүнчү, магаданчыг болушкун болган. Оларның үрде манааны эштир бассейни кылып доозуп, ажыглалче кириеринин кырында келген. Россияның ОБЯ-ның сайыды, бистиң чаңгыс черчурттуувус Сергей Шойгу, ТР-ниң Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, ТывГУ-нун ректору Сергей Ондар олар кызыл кожааны кезип, «Эртин-Булаа» аттыг кадыкшыдылга спорт комплекзинин чаа оран-савазының эжин ажыдып кирген.

Узуну 25, дооразы 16 метр бассейни дадарбас, быжыг, тус-й кандан кылган. Москва хоорайдан келген специалистерниң таалап турары-биле алырга, Россияда мындыг чаа спорт технологиялары-биле бассейннери олбайн турар. Амгы үениң негделеринге дүгжүп турар, кижиниң кадыынга хора чок, хлорды дээн ышкаш, арыглаашкын микаттарының чыдын дашкаар дүрбес, иштинче сиңирип алыр скай материалдарны даштыкын эккелген. Мындыг бедик дендин материалдарындан кылган бассейни аштап-чууру база бир скай. Ынчангаш ажылчыннарны

ону ажаар-тежээринин талазы-биле өөредир. Мындыг улуг хемчээлдиг бассейнге республика хамаанчок, область маргылдааларын эрттирип болур дээрзин специалистер бадыткап турар.

Комплекстиниң иити тудуг талазы-биле ажылдарын «НИК» КХН, удуртукчузу Норик Игитхатян харылап турар. Олар республиканың студентилеринге бүгү-ле таарымчалыг байдалды тургузар дээш байгы күжүн салган дээрзи чугаажок.

Сергей Шойгунун чугаалап турары-биле алырга, «Чаңгыс демниг Россия» партиязының эгелээни «Россияның бүгү дээди өөредилге

черлеринге 500 бассейннерни» программасынче Тываның күрүне университетинде бирги беш дээди өөредилге черлеринин санынче кирген. Ол беш өөредилге черлеринин аразындан бир дугаарында бистиң университетке бассейнни тудуп кылганы онзагай. Бо чылын иитиизи-биле Россияның дээди

өөредилге черлеринге 17 бассейн объектилерин дужаары көрдүнген. Бедик шынарның каңындан кылган мындыг бассейн Россияда барык чок, чүгле Новосибирск хоорайда, ам бистиң республикада бар.

Сергей Шойгу: «Бо төлөвилел бистиң республикада сөөлгү эвес дээрзин билер силер. Мындыг хевирлиг объектилерни моон-даа соңгаар республикага көвүдөдип, ажы-төлүвүстүн каң кадык чоруун, күш-дамырының сайзыралын быжыктырар сорулга-биле уламчылаар. Ол ышкаш спорт объектилерин көвүдээн тудум, чурттакчы чоннун, ылаңгыя элээдилер, ортузунга кем-херек үүлгедиишкннери эвээжээр дээрзи чугаажок. Ынчангаш чонувустун, уругларывыстың кадыкшылы дээш байгы күжүвүстү салып, кызып ажылдаар бис. Тывадан эштир талазы-биле олимпиада чемпионнары үнер-ле болзунам!» — деп, ол чаагай күзээшкннерни салган.

Сергей Октаевич Ондарның чугаалап турары-биле алырга, бассейнни тудуп кылганы — студентилерге, башкыларга болгаш чонга канчаар-даа аажок улуг өөрүшкү. Бо кадыкшыдылга комплекзин тудуп кылыры-биле федералдыг болгаш республика бюджетинден эвээш эвес акша-хөреңгини үндүр-

ген. Ол дээрже бистиң чаңгыс черчурттуувус, Россияның Маадыры Сергей Шойгунун болгаш Чазак Даргазы Шолбан Кара-оолдун кириген улуг үлүг-хуузу-дур. ТГУ бирги беш өөредилге черлеринин санынче киргени — «Чаңгыс демниг Россия» партиязының, удуртукчуларының деткимчези.

Эштир талазы-биле тренерлерни баш бурунгаар белеткеп өөреткен. Комплекстин ажылчын персонал иитиизи-биле 40 кижин болур. Баштайгы белеткел ажылдары доосту бээрже, бассейнни декабрь айның эгезинден эгелеп ажыглалче кириер. Бүгү студентилер мага хандыр эштип, күш-дамырын быжыктырып алыр аргалыг. «Эртин-Булаа» аттыг кадыкшыдылга спорт комплекзинге тускай эмчи персонал ажылдап, студентилерниң кадыын хынаар. Бассейнче эштип киреринин бетинде кардиолог, гинеколог, дерматолог дээн ышкаш эмчи специалистерин эртери албан. Комплексте ол ышкаш спортзалдар болгаш чеменир буфет бар.

Чаа, чараш спорт комплексче чүгле студентилер эвес, а хоорайның чону база кирип, сонуургал, бассейнге эштир аргалыг болур. Ол талазы-биле төлөвилерлиг ачыдузаны организаастаар.

Алдынай БАДЫ-ХОО.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

Студентилерге канчаар-даа аажок улуг белек.

ЭРТЕНГИ ХҮН, АЖЫ-ТӨЛ ДЭЭШ...

Тончүзү. Эгези 1-ги арында).

Улаштыр чыыштын киржикчинин саналдары, байыр чеди-ишкннери, айтырыг-харыы еледи.

Өвүр кожуунун төп эмнелгенин улуг эмчизи, Күрүне Думазын депутаты Лариса Күжүгетович күженишкннеринин ачыында «Кадыкшыл» төлөвилелин аарыштыр 3,5 млн. рубльдин мещина дериг-херекселдерин алганга өөрүшкүзүн илередин, Сергей Күжүгетовичке күдүк азып мөгейип, чоргаарланып чоруун илереткеш, «Чаңгыс демниг Россияны» өөрүжүрлер дебрь 4-те деткирин бүзүрүткен. Эмчинин Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.В.Кара-оолдун адынга өөрүп четтиришкннин сөстөрүн дыңнааш, Шолбан Валерьевич немей тайылбырды:

— Кадык камгалал албан черин деткир дугайында В.В. Пунин эгелээшкннин «Кадыкшыл» төлөвилел уламчылаан, Лариса Күжүгетовна боду эмчи кижин

болгаш, бистиң республикага ол талазы-биле чүү херегин эки билер болгаш, бистиң кириген чагыгларывыстың шуптузун Күрүне Думазынга камгалал шыдаан, оон ачыында 800 млн. рубль алыр турган болзувусса, ам 1 млрд.780 млн. рубльди алыр болганывыс ол.

Аңаа улаштыр Ш.В. Кара-оол Сергей Күжүгетовичинин адын адап, өөрүп четтиргенин илередин чугаалап орда, Шойгу Шолбан Валерьевичинин ченинден тырта каапты. «Чаңгысдемнигжилерини» баштыны, Бирги Камгалакчы макталга хөңнү чок, эпчосунуучал, биче сеткилдиг кижин дээрзин чонувус билер болгаш, чаптап, каттыржып, улам дыңзыг адыш часкап өөрдү.

ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты И.П.Самойленко «Уруглар садтарын — уругларга» деп төлөвилел Тывада ажылдап эгелээшкннин өөрүп демдеглевишаан, бистиң республика ышкаш чаш өпоялар хөй төрүттүнүп турар регионнарга немелде дуза-деткимче көргүзүр дугайында «Чаңгыс демниг Россияның» удуртулгазында чугаа

чоруп турар бе дээрзин айтырган. Сергей Күжүгетович оюн-баштак-биле харыылап, чаштар төрүттүнүренин талазы-биле оон чер-чурту бирги черже үнерин күзээн. А чаштар хөй төрүттүнүп турар регионнарга тускай кандыг-бир дуза-деткимче ыяап турар ужурлуг дээрзин бүзүрүткен.

Көдээ черлерге спорт оран-савалары тударының талазы-биле мурнунда кандыг сорулгалар барын бир күш-культура башкызы айтырарга, ол мынчаар харыылады:

— Элекке чугаалавас бодаан чажыттарымы чугаалаарынче албадаптынар аа, ам канчаар, харыылаайн. Кижинин улуг чурту турар — Россиям ол, бичии чурту турар — Тывам ол, эң-не бичии чурту турар — төрүттүнген хоорайы азы сууру. Мен Чадаанага төрүттүнген мен. Аңаа аас-кежиктиг болгаш үр чуртталганы эрткен мен — бүдүн чартык чыл. (Каткы-хөг, адыш часкаашкыннары). Төрээн хоорайымга бир-ле улуг чүүлду шагдала кылыксаан кижин мен, ынчалза-даа бир удурланкыч

партияларывыстың бирээзи аңаа хөй-ле тудуглар тудар деп аазап турар боорга, ынчан соксап каан мен, а херек кырында оозун мынчага дээр эгелевес-даа-дыр. Чадаанага «Сүбедей» ышкаш спорт комплекзин туттуна бээр, бүзүредип тур мен. Чадаанажылар чүгле каяа тударын тодаратсын. Спорт комплекзин тудуп бээрже, немей тудар ажылдар (котельная, чылыг, чырык четкилер кожары дизе-ле) көвүдөй бээр болдур ийин... «Сүбедейни» ынчанган-на болгай, але, Шолбан Валерьевич, ам канчаар шуптузун кылдыртканывыс ол-дур (адыш часкаашкыннары).

Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл суму чагыргазының даргазы Д.Т. Хертек Сергей Күжүгетовичке өөрүп четтиргенин илеретпишаан, оон партиязын кара-хөлчүлер чугаажок деткирин бүзүрүтпишаан, адазының чурту Кара-Хөлге кажан кээрин тодаргай харыылап бээрин дилээн. Соңгулдалар эртерге, келир чылын август айда адазының чуртунга мөгейип чедерин Сергей Күжүгетович аазады.

Ылаккы Мөңгүн-Тайганың Мө-

ген-Бүренден ат-сураглыг Өшкү-Саар Аракчаевна Ооржак Шойгуларның болгаш «Чаңгыс демниг Россия» партиязының улуг деткимчезин айтыпшаан, Москвага база Россияның делегейиниң кайыдаа булунунга чоруурга, Шойгу деп ат-фамилияның күштүүн, салдарлыын сеткил ханыышкын болгаш кайгамчык өөрүп четтиришкнбиле демдегледип, «Чаңгыс демниг Россия» дээш бадылаары дээрже, Шойгу дээш бадылаары-дыр деп демдегледип. Хураган кежи чеңи-чокту С.К.Шойгуга кедирип тура, Өшкү-Саар Аракчаевна аңаа быжыг кадыкшылды күзеп, Кара-Хөл баарының бетинде Мөңгүн-Тайгага кээринче чалады. Залга органнар ону демниг адыш часкаашкыннары-биле деткиди.

Чыыштын киржикчилери тиелеге бүзүрелин илередин, соңгулдаларга идепкейлиг киржир сорулгалыг, бедик сагыш-сеткил көдүрлүүшкүннүг байырлашкан.

Светлана БАЛЧЫР,

«Шынның» корр.

Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруктары.

АРАГА

• Араганың хоразының дугайында Падмасамбхава
Башкының айыткан Суртаалы болгаш Тывада
араганы амгы үеде ажыглап турары •

Арага ижери болгаш оон аар түнчели — алкогольм-биле хамаарышкан айтырылгар эрги Тывага турбаан. Оон чылдагааны тыва нийтиелдин езу-чурумунда чораан. Ол езу-чурум кижилерниң амыдырал (эмпириктиг) дуржулгазынга болгаш чүдүлге (астралдыг) билинге үндезилеттинген турган.

Амыдырал дуржулгазы дээр-ге, арага ишкениниң түнчели чүгле кадыкка эвес, харын-даа кижилер аразынга харылзааны баксырадыр, багай деп, амыдыралга херек кырында болган таварылгаларга үндезилеттинген билиг болур. Ону хөй арага ишкениниң түнчелинде болган аас-дыл, согуш-кырыш болганындан тывылган "араганың бажыңга чам үнер" деп үлегер домактан көрүп болур. **Чүдүлге-биле хамаарышкан билиг** — арага кайы хире багай чүүлдерден кылдынганыл база ону ишкениниң соонда өлгөш, каяа төрүттүнүп болурул деп билигге турган. Маңаа хамаарыштыр тываларның араганы — "аза сарты" деп турган үлегер домадан көрүп болур.

Өске бүгү, чижээлээрге, көшкүн чоннар дег, тывалар шаандан тура араганы билер, ону ижип чораан. Ынчалза-даа ону ижери **уе-шактыг** болгаш **өй-хемчээлдиг** чораан. **Уе-шак** дээр — чүгле чайын, инек суду элбек турда, хойтактан үндүрүп алыры. **Өй-хемчээлдиг** дээр, уруг-дарыгыг болур назылыг (40 харга) чедир, ылаңгыя херээжен кижилер ону ишпейн чораан. Оон ыңай 60 хар ажа берген кижилер база араганы ишпейн баар турган. 40 хар чедир улустуң арага ишпес чорааны билдингир — уруг-дарыг кемниг төрүттүнүп болурунун айылындан ишпес чораан. 60 хар ажа берген кижилерниң арага ижерин шеглей бээри — чүгле кадының байдалы-биле эвес, харын аныяк кижилер мурнунга ыядыңчыг, чаржынчыг көзүлбездинден өске, өлүмгө белеткенип, тариналар номчуп, арыгланyp эгелээринде турган. Мындыг байдалды амгы үеде назыны 60 хар ашкан моол, ылаңгыя төвүт, кижилерден көрүп болур.

Араганың хоразының дугайында буддизм өөрединде база чугаалап турар. Бөдүүн кижилерге эң-не билдингир-биле Дээди деңгелдиг (өттүр көөр, илби-шидилиг) индий Башкы Падмасамбхаваның бергени Суртаалды кирип болур. Ында бөдүүн кижилерге хамаарыштыр буддизм Суртаалдарын эң-не билдингир, чамдыкта тоол шинчилег берип турар. Ынчалза-даа оларны номчуп, көрүп, утказын билип, Суртаалдарың даштыкы байдалын эвес, а ханы утказын билип алыры чугула болур. Нийтизи-биле чугаалаар болза, буддизм философиязынга хамаарышкан кандыг-даа Номну азы Суртаалды чүгле дүрген номчул каар эвес, сөс бүрүзүн шинчилеп боданыры чугула.

Падмасамбхава Башкының Суртаалы-биле алырга, арага адааргалдан тывылган болур. Бир Башкының өөреникчилери хөй, оларны ол Башкыдан (ак оруктан) канчаар адырып алырын бодаан шулбустарның хааны араганы чогааткан. Араганы иштинге ол дараазында чүүлдерни холаан деп, Падмасамбхава Башкы айыткап турар: 1. **дошкун ак арзылаңның мээзиниң хораны**; 2. **дерзиленген чаанның аксында төгүлген көвүк**; 3. **хоралыг чылангың дылы**; 4. **каржы арының чигири**; 5. **калчаа ыттың чараазы**; 6. **самнап турар тос шулбустарның чилии**; 7. **өлген мөчүлөр чип чораан бөрүнүң карааның огу**; 8. **шулбус херээженниң ай демдээниң ханы**.

Кезек бүрүзүн боданып көөргө, шынап-ла, дыка бужар. Арага

ижер мурнунда, чижээлээрге, ста-канда кудуп каан водканы дораан-на иже бербейн, олче үр, бодам-чалыг көрүп, оон холумаанда чүү барын боданып, оон чүдексинип, ческинер бодалды оттурары кижиге чугула болур. Араганың кезек бүрүзү бужар чүүлдерден тургустунган болганда, олар кижиниң аажы-чаңын багай талаже өскерттиптер салдарлыг. Ону Падмасамбхава Башкы мынчаар айтыкан:

— арагада **дошкун ак арзылаң мээзиниң хораны** бар болганындан арага ишкен кижиге: 1. Бурганнарны бактап эгелээр. (Ол дээш өлген соонда тамы ораныңче дүже бээр). 2. Хааннар болгаш беглерни (амгы үеде — дарга-бошкаралары) бактаар. (Ол дээш хемчээлге таваржыр.). 3. Бодунуң эш-өөрү-биле бактажыр, түнчелинде — олардан чарлыр;

— **дерзиленген чаанның аксында төгүлген көвүк** бар болганындан арага ишкен кижиге: 1. Араганы бактап турар кижилерге хорадап, аңаа болчуп эгелээр (арага болушкаш, ону "хүндүлүг, ак чем-дир" деп баар, чок-ла болза, арага берген кижиге амырал, "хүндүлүг чем берди, эки кижиге-дир" деп, мактап эгелээр). 2. Арага ижер күзелдиг болу бээр;

— **хоралыг чылангың дылы** бар болганындан арага ишкен кижиге: 1. Өске кижилерни куду көрүп, оларның кем-бурузун коптарып, бактап эгелээр, кижилерни шыдамык болурундан ойталадыптар (арага ижип алгаш, улус сөглөп, оларның багын дилеп эгелээр кижини тывалар "чалчык кижиге" дээр);

— **каржы арының чигири** бар болганындан: 1. Арагадан ойталап шыдавайн баар;

— **калчаа ыттың чараазы** бар болганындан: 1. Кижилер-биле сөс каржып база чокшуп эгелээр. Түнчелинде — балыгланyp берттинер;

— **самнап турар тос шулбустарның чилии** бар болганындан: 1. Олуруп шыдаваас, тура халып, шимээн-дааштыг болур. 2. Айт мунупса, оңгар, кадыр чер, хем-суг, хая-даш-даа дивес, халдып бээр, түнчелинде — кээп дүшкөш, тынындан чарлыр;

— **өлген мөчүлөр чип чораан бөрүнүң карааның огу** бар болганындан: 1. Карааның огу өжүп каар болгаш, тода чүнү-даа ылгап шыдавастай бээр. Угааны баксырап каар. 2. Өлген мөчүлөр эди бар болганындан арнының өңү хүл ышкаш куу, бора, дүрзү чок апаар;

— **шулбус херээженниң ай демдээниң ханы** бар болганындан: 1. Ол кижиге-биле кады төрүттүнген камгалакчы бурганы чоруй баар, оон орнун шулбустарның хааны эжелеп алыр. Ынчал баарга:

"... ол кижиниң багай кылды-ныгларындан оон 84000 нүгүлдери кыптыгып үнүп келир, ынчангаш ол багай төрүмелдерниң ораннары болур. Мөңгө тамы болгаш оон-даа өске тамыларже дүжүп, янзы-бүрү хилинчектерже кире бээр". Ынчангаш арага ишкен кижиниң аажы-чаңын көрүп тура, ол кижиге чүнүң салдары күштүг болуп турарын көрүп болур эвес, харын оон эрткен назынында кайы оранга чораанын база келир назынында кайы оранче чоруй барып болурун Падмасамбхава Башкының айтыкан чүүлүндөн билип каап болур. Маңаа чугаалап каар чүүл — буддизм философиязын езугаар алырга, Очалаң б ораннарда тургустунган болур (**Очалаң — санскрит болгаш төвүт дылдардан дорт очулдурарга — тырыкы дээр. Чүве билбесиниң хараазындан, б хевирниң амытаннары кылдыр катап-катап төрүттүнүп, тырыкылаңып (хилинчектенип-ле) турары**). 1. Очалаң бурганнарындан (теңгерлер); 2. Чер, даг, суг ээлеринден (асурлар); 3.

Кижилерден; 4. Адыгуузуң амытаннардаң (курт-кымыскактан эгелээр, адыг-чаанга чедир); 5. Кижилерге көзүлбес аза-буктан (преттер); 6. Тамы ораннарының амытаннарындан. Кандыг-даа амытан дириг чорааш, кылган чүүлдериниң аайы-биле өлген соонда бо ораннарның бирээзинге ыяап-ла төрүттүнүп келир.

Падмасамбхава Башкының айтыканы-биле эрткен назынында: 1, 2). **теңгер азы кижиге чаяалгалыг** чорааннар араганы ижипсе-даа, угаанын салбас болур.

3. **Асурлар** оранындан келген кижилер арага ишкеш, каржы болур.

4. **Адыгуузуң амытан** чораан кижилер арага ишкеш, чүнү-даа чугаалай албас, тулуп, сээден апаар.

5. **Преттер** оранындан келген кижилер арага ижипкеш, буттарыга туруп шыдаваас, кээп дүжүп-ле турар.

6. **Тамы** оранындан келген кижилер арага ишкеш, чылдагаан чок ыглаар болур.

Чогум араганы чүге ижип болбазыл? Чүге дизе:

1. Хааннар болгаш ызыгууртан чагырыкчылар арага ижер болза, буяндан нүгүлдү, шындан мегени, дорт оруктан азып тениишкенин, чүү чүве экил, чүү чүве багайыл деп ылгап шыдаваас, угааны баксыраан кижилер дег апаар.

Эзирик кижиге:

2. Бодун дидим кижиге мен деп бодап, шажын-чүдүлгени бактаарындан безин чалданмас болур. Алгыш-кырыш, согуш соонда төрелдерин болгаш эш-өөрүн чидирип алырын-даа билбес болур.

3. ...куду төрүмелдиг кижиге ызыгууртанны, бөдүүн кижиге — эргедужаалдыгы, яды кижиге — бай кижини, мелегей кижиге — мерген угааныныгы, эртем чок кижиге — эртемниги өттүнүп эгелээр.

4. Шынында бодунда чок чүвези-биле мактанып эгелээр.

5. Бар турган чүүлдерин үлөп эгелээр, боду чүзү-даа чок, куруг артып каар.

6. Серемче чок апаар — сөөлүндө бээр дээр чүвезин эрте бериптер, сөөлүредир чугаалаар дээр чүүлүн эрте чугаалап кааптар, үези келбээр чүүлүн эрте-ле азап кааптар.

Арагалап чоруур болза, кижиниң мага-бодунга кайы хире багай салдарлыг болурун база кижиге өлген соонда кудуку төрүмел ап болур айылының дугайында Падмасамбхава Башкы сагындырып турар:

1. Мага-боттун күжү төнүп эгелээр.

2. Арны-бажы дүрзү чок, бырышкартылыг, кургап, кадып каар.

3. Дылы сөөктелип, үен-даян чулчуруп эгелээр.

4. Угааны тулупталы бээр.

5. Бо-даа, келир-даа назынарда кижиниң кандыг кылдыныглары эки, кандыг кылдыныглары багай түнчелдерлиг болурун билбейн, өлүп каар.

6. Бо назынынарда кижилер силерден бужурганып, куду көрүп, "халалыг арагачы келди" деп эгелээр.

7. Арага боду хоралыг чүүлдерден бүткен болганда, өске кандыг-даа хоран чокка аарыгларны тывылдырыптар.

8. Келир назынынарда үш

кудуку (1. Адыгуузуң амытаннар, 2. Аза-бук (преттер) 3. Тамы ораны) ораннарның чаяалгазын алыр силер. ...Кижиге ораныңа төрүттүнүп келзинерзе, угааныңар четпес болгаш аажы-чаңыңар багай болур.

Араганың хоразының дугайында Падмасамбхава Башкының нийти айтыкан чүүлдери мындыг болур. Бо билиглер ылаңгыя тибет чонда дыка быжыглаттыган. Кожавыс Моол социалисттик системага кирип турар үеде арага ижери (ылаңгыя Совет Эвилелинге өөренип чораан специалистерге хамаарыштыр) база нарын апар чыткан, ынчалза-даа сөөлгү чылдарда бо айтырыг улуг миннишкенинде келген болгаш, эң-не бедик күрүнө деңгелинде көрдүнүп турар. Арага ижерин кызырары-биле Моолда, чижээлээрге, бедик деңгелдиг, казак, президент дээр чижектиг хүлээр алышкыннар үезинде шампанское безин көдүрбес апарган. Бо чүүлү Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун ажылдакчылары бистер август айда Улан-Баторга болган Бүгү делегей моол шинчилекчилерниң шуулганынга Моолдун президентизиниң хүлээр алышкынының үезинде боттарывыс көрдүс. Эң-не бедик деңгелге араганы көдүрбейн баары өскелерге эки чижек болур. Маңаа боттун, ылаңгыя алдар-аттыг, мөзү-шынарлыг, иштики байдалы күштүг, ылаңгыя боду арага ишпес кижиниң үлегер-чижээ кайы хире дээштиг болурун буддизм философиязының доктору геше Джампа Тинлейниң мындыг чугаазын чижек кылдыр кирип болур. Индияның сураглыг мерген угаанны Махатма Гандиге бир катап бичии оглун эдертип алган ава келгеш, оглунун хөй шоколад чиирин, ону соксадып чадап каанын: "Силер чугаалап көрүңерем" — деп чугаалаан. М. Ганди кезек бодангаш, авашкыларның бир ай болгаш келирин чугаалаан. Бир ай болгаш чедип келирге, М. Ганди бичии оолче көргөш: "Хөй шоколад чиве, хөйчү чирге хоралыг" — диген. Авазы ол бөдүүн сестерни дыңнааш кайгап, чүге бир ай болгаш келиңер дидиңер деп айтырган. Харызынга М. Ганди бир ай бурунгаар боду хөй шоколад чиир турганын, ол үеде "шоколад чиве" дээрге ол сестерниң күш чок болурун, ынчангаш боду бир ай дургузунда ону чивейн барганын чугаалаан. М. Гандиниң чугаалаанының соонда, оол шоколад чивейн барган.

Бо чүүлдерниң чугаалаттына бергени кымга-даа чажыт эвес, Тывада хөй арагалаашкынын, оон иштинде, аныктарга үлегер чижек болур, чүгле ада-иениң эвес, харын-даа башкыларның, эмчилерниң, албан-хаакчылар аразында арага ижериниң эвээжээр хамаан-чок, бөдүү көвүдөп турарында. Бир-ле байырлал, чижээлээрге, Марттың 8 дээр болза, кайы-даа хоорай, суурнуң кандыг-даа албан черлеринге бичии шайлаашкын үезинде ыяап-ла арага турары кымга-даа чажыт эвес. Чок болза, бир-ле ажил херек, чижээлээрге, хурал, маргылдаа дээр чижектиг чүүлдерни эки эрттирип алдывыс дээр, ону "бедик" деңгелге эвес-даа болза, кезек кижиге бөдүнчүп алгаш "чууру" база турар апарган.

Бо чүүлдерниң чугаалаттына бергени кымга-даа чажыт эвес, Тывада хөй арагалаашкынын, оон иштинде, аныктарга үлегер чижек болур, чүгле ада-иениң эвес, харын-даа башкыларның, эмчилерниң, албан-хаакчылар аразында арага ижериниң эвээжээр хамаан-чок, бөдүү көвүдөп турарында. Бир-ле байырлал, чижээлээрге, Марттың 8 дээр болза, кайы-даа хоорай, суурнуң кандыг-даа албан черлеринге бичии шайлаашкын үезинде ыяап-ла арага турары кымга-даа чажыт эвес. Чок болза, бир-ле ажил херек, чижээлээрге, хурал, маргылдаа дээр чижектиг чүүлдерни эки эрттирип алдывыс дээр, ону "бедик" деңгелге эвес-даа болза, кезек кижиге бөдүнчүп алгаш "чууру" база турар апарган.

Чаа ажылдап келген аныяк чоорту улуг коллегаларын көр арагага өөрени бээриниң айыдыка улуг. Кайы-бир кожуу сургакчылап чорааш, школа ба кылары-биле ужуражыр таваргалар база болу бээр. Чамдык хереглээр башкызын "ол чок, дүкуда болган, чүдөп турар" дээр хевирлиг чүүлдерни кижиге база дээр. Арага ишкеш, чүдөп тур башкының чугаазын өөреникчил хүлээр албазы үстүндө М. Гандин чижээнден көстү бээр. Нийти: биле, кижизидилгеге хамаарышкы ажылдыг улустун — чүгле дорт шыла болгаш ортумак азы дээр өөредилге черлериниң башкыла эвес, а янзы-бүрү ямыларның, институттарның ажылдакчыла; боттары арага ижер болза, оларның ажылы база улуг дээр болуру билдингир-дир. Шалың пенсия алган хүннерде тыва сууларда арага ижип турарларны саны көвүдөй бээр кымга-да чажыт эвес. Мында араганы шу ишпес деп эвес, а медреселди хөглээр-хөөрежириниң кыды кызыгаарын билериниң дугайында чугаа чоруп турары бо. Араганын, кызыгаарлыг ишкеш, ойна хөглөп азы бир ажил бүдүрүп болуру база билдингир, ол бурунгу чанчылдарга хамааржы.

База бир муңгаранчыг чүүл: тыва херээжен улустун арага ижери. Бодун тудуп, кызыгаарла билбездинден, чоорту арагага "шымнып" киргенинден, Кызылды кудумчуларында өөр-өөр болу алган чоруур эзирик херээже кижилер көвүдээр. Оларның аразында алдар-аттыг чораан эмки башкы, албан-хаакчы-даа бар. Мындыг чаржынчыг байдал бөдүнчүп алган эзирик херээже кижилер национал кандыг-даа: алтай, хакас, бурят, якут, моол, кыдат дээр чижектиг чоннарда чок. Бистин тыва херээженнеривистин бир "чедишкени" ол. Ол "чедишкени" Кызылдын кудумчуларындан, ылаңгыя төп рынок чанындан, хүннүн-не көрүп болур. Ында арны-бажы кижиге көөр арга чок апарган, үен-даян алгырышкан херээжен улус көргөш, кижиге чүлө ыядыңчыг эвес, а муңгаранчыг. Эр кижилерге көөрдө, херээжен улустун арагага өөрени бээр дүрген деп чүүл шың. Ылаңгыя кырган, 50-60 хар ажа берген херээжен улустун араганы соксаал чок, хөйчү ижип кээрин кыдындан көөргө, дыка-ла чаржынчыг. Бо байдал чүгле кудумчууда эвес, а нийтиелде бөдүү база бар.

Арагалап чорурунун бир айыылдыг чүүлү — чүгле болуп турар аас-дыл, согуш-содаа, өлүрүшкүннерде эвес, а оларны келир үеде түнчелдеринде база болур. Буддизм философиязын езугаар алырга, кижиниң мага-боду өлүп-даа кагза, угаан өлбөс, өске төрүмел дилеп эгелээр. Буддизм философиязының доктору геше Джампа Тинлей угааны эң-не бөдүүнү-биле мынчаар тайыл-бырлап турар: болуп турар бүгү-ле чүүлдерни угаан магнетичес-лентазында ышкаш, көзүлбес-даа болза, таңмаландырып арттырып алыр. Кижиге өлген соонда, угаан мага-ботту каапкаш, чаа төрүмел азы чаа мага-бот дилеп эгелээр. Кандыг чаяалга, кандыг мага-бот тып алыры, угаанда таңмаландып

Оорунуң оруу муңгаш

Тыва кижини мал-маганы чүгле чемгерип чоруур эвес, а ооң эт-хөреңгизи, национал чоргааралы болур. Ынчангаш мал-маганныг кижилер оозун канчап улам өстүрүп алырыл дээш кезээде сагыжы аарып чоруур. Мал оору — малчыннарның езулуг хилинчээ, ынчангаш корум-чурум тудукчуларының мурнунда бирги чергениң айтыры — мал оорубиле демисел.

Чоокта чаа Тыва Республиканың девискээринге "Мал оору" деп оперативтиг хемчегни эрттирген. Оң сорулгазы — мал оорун тудуп, ону болдурбазынын аргазын дээштиг болдурары. Бо хемчегниң үезинде мал оору-биле демисел килдизиниң ажылдакчылары эт садып турар 30 садыг четкилерин болгаш эт садып-сайгарып турар 20 хуу сайгарлыкчыларның документилерин хынаан. Рейд үезинде хоойлу-дүрүм үрээшкinnerи болбаан.

Ол-ла рейд үзінде 420 автомашинаны хынаан, оорлаан эт сөөрткен машина демдеглеттин мезн. Ооң мурнунда оор херек үүлгедии кылып чоораанарны шынгыы хынаанының түннелинде, истелгеде турар 4 кем-херек үүлгедикчизин туткан. Мал оорлаан 15 кем-херек үүлгедийн ажиткан. Кызыл болгаш Каа-Хем кожуннарга мал оорларын ол-ла дораан туткан. Таңды кожуун ооң мурнунда читкен 26 малды тыпкан, Бай-Тайгага 60 баш шээр малдың, Барыын-Хемчикке 2 бозар мал оорун туткан.

Мал оору дээш каразыттырып турар 16 кижини туткан болгаш оларнын үжүн түр хоругдаан, өскелерин чер чорбас деп хол үжүү-биле үндүрген.

Хыналданың түннелинде 86 малды эзлеринге згиткен. Таңды, Би-Хем, Улуг-Хем кожууннарға үре-түннелдиг ажилдың ачызында, 6 херекти тодаратқан.

Улуг-Хем кожуунда муниципалдар аразының килдизинин ажилдакчылары чүглө рейдилер, хыналдалар үезинде звес, а хүннүң-даның ажилында түңнелдерлиг болуп турар. Октябрь эгезинде авт четкен дугайында медээни алгаш-ла, Николай Глухов баштаан бөлүк истелге ажилдакчылары оор болган черге дарый четкен. Шалыпкын хөделишкиннернин түңнелинде оор туттурган. Ол Арыг-Бажы чурттуг ооң мурунда хосталгазын казыттырып шииттирип чораан кижиге болган. Оорлаан аътты эззинге эгиткен. Буруулуг кижиге хамаарыштыр кеземче херээн оттурган.

Барыын-Хемчик болгаш Сүт-Хөл кожууннарның полиция ажилдакчылары база оор-биле демиселди черле кошкатпайн турар. Октябрь ортан үезинде Барыын-Хемчик кожуунун полиция ажилдакчылары бир автомашинаны доктааткаш, ында чүдүргөн документ чок үш аът ээдин хавырган. Сүт-Хөлдүн Манчүректен оорлаан 11 аъттын чамдыызы ол дээрзин шагдаалар тодараткан. Оорну туткан болгаш, ооң өөрүн дилеп турар. Туттурган кижилер малдарны соккан черинге шагдааларны чедирип, өчүүн берген. Хавырган аът ээдин малдарның ээзинге эгиткен, кеземче херээн оттурган.

Эдуард ЭРТИНЕ,
ТР-нің ИХЯ-ның Оперативтиг
истелге кезээнің начальниги.

Иштики херектер килдизиниң корум-чурум үүлгеткен назы четпээн уругларны түр када тудар төвүнче бо чылдың тос айының дургузунда республикадан ниитизи-биле 438 уруг кирген. Оларның аразында 389 киж и административтиг харыысалгалыг, а 58 киж и кем-херек үүлгедиишкининге онаашкан.

Хөй-ниити черинге эзирик турганындан шагдаа ажылдакчыларынга туттурган база кежээкинин он шактан эртенгиниң алды шакка чедир ада-иезиниң база улуг кижилерниң хайгааралы чокка хөй-ниити черлеринге чораан назы четпээн-нер хөйү-биле кирип турар. Бу чылдың тос айының түннелдери-биле алырга, ниитизи-биле административтиг 101 протоколдарны назы четпээн уругларның ада-иезинге болгаш уругларның боттарынга хамаарыштыр долдурган. Ол ышкаа назы четпээн уругларның эргелерин камгалаар черлерге 499 дыңнадыгны чоруткан.

Өзүп олурар келир үнөң аныяктарын шын кижизидери — ада-иениң дорт хүлээлгежи. Шынап-ла, ада-иениң ажы-төлүңе тоомча чок хамаарылгазындан уруглар эрте-ле хайгааралдан үнүп, кем-херек үлгедишкиннерин кылып турар. Төптүн кижизидикчи башкылары уруглар-биле чугалажып, профилактиктиг хемчеглерни ап чорудуп турар. Бо чылын ниитизи-биле республиканың аңгы-аңгы кожууннарынга 47 лекция-беседаларны чоруткан. Оларның түннелдери

дээштиг болур дээрзи чугаажок.

Чамдык ада-иелерниң арага-дарыже сундугуп, чаш ажы-төлүнүң чаа эгелеп чоруур амыдыралын өскээр углап чоруй баары хомуданчыг. Түннелинде назы четпэз ург кем-херекке оонажып болур. Кем-херек үүлгеткен, берге байдалдыг уруглар-биле бистиң төптүң психолог башкылары тест хевирлиг тускай ажылдарны кылып чорудуп турар. Психологтун үндүргөн түннели-биле алырга, уругларнын сагыш-сеткили караңгы, кезээде дүвүренчиг байдалда болгаш келир үеге кандыг-даа сонугал чок болуп турары нарын айтырыгларныч бирээзи болуп артышаан. Ынчангаш ажы-төлүвүстүн чедимчилиг келир үези дээш, бир дугаарында, ада-иелер, оон чогуур органнар ажылдакчылары "демниг сааскан тебе тудуп чиир" деп тыаачоннун үлегер домаанга даянып алгаш, кады ажылдаар дээрзинге чигзиниг чок.

Азияна КЫЗЫЛ-ООЛ,
Кызыл хоорайның иштики
херектер килдизиниң назы
четпээннерни түр када тудар
төвүнүң секретары.

ниң эвес, а бугу чоннун азы этнос-
тун национал медресе билишкени
кайы хире сайзыраңгайын шинчи-
лээри болур. Кысказы-биле чугаа-
лаар болза, "национал медресе
билишкени" — чоннун кайы хире
сезиктиг, өске чоннар аразынга
бодунун чонунун канчаар көстүп,
алдынып турарын эскерип бири
болур. Чижээлээрге, өске сөөк ки-
жилер аразынга бодун "бодумнун
чонумнун төлээзи мен" азы "дуу
чон ындыг-дыр, а мээң чонум мын-
дыг-дыр", "дуу чон бодунун сүлдө
демдээ болур — тугун киискидип
тур, а мээң чонум тугин чүгө
киискитпейн тур?", "чүгө тибет азы
моол, ылаңгыя херээжен кижилер
арага ишпезил, а мен тыва херээ-
жен кижичүгө ынча хөй арага ижер
мен, чонумну мынчаар көргүзөр
болзумза, чаржынчыг эвес бе?"
дээн чижектиг деңгизүүр кылып
билири чоннун медресе билиш-
кининин бедиинч херечизи болур.
Бо чижектерге көргүзүп, ылаңгыя
өске сөөк кижилер аразынга хөй
арага ижери чүглө бодунун арага-
чызын эвес, харын национал ме-
дресе билишкенинин кошкаан, чону-
нун алдар-адын база бодап бил-
бези болур.

Этнографтарның бир өөренип, шинчилеп турар чүүлү — национал медресеп билиишкени бедик чон бодунга дыка негелделиг, шүгүм-чүүлелдиг, чижээлээрге, бодунуң четпес чүүлдерин чок кылып алыры-биле чамдыкта каттырынчыг чугаалар (анекдоттар)-даа ажыгал турар. Каттырынчыг чугаалар таварты олар бодунуң четпестерин эдип ап турары ол. Боттарынга негелделиг чоннарга этнографтар англичаннарны, японнарны, корейлерни, шотландыларны, немецтерни, тибеттерни, кыдаттарны дээн чижектиг чоннарны хамаарыштырып турар. Биче буурай, саны эвээш, чидип бар чыдар чоннарында мындыг медресеп билииш-кин кошкак болуп турар. Ол дээрге национал деңнелде чонунуң эвээжин, ооң чидип бар чыдары-биле чөпшээрешкенин херечилеп турар. Ыччангаш бодунуң чонунуң чүгле арыч-нүүрү, алдар-ады эки чорзун дээш звес, харын-даа ооң саны көвүдөп, үр үеде чорзун деп бод-дар болза, национал миннииш-кин бодунга оттуары чугула. Ол миннииш-кинге арага ишпези азыл ону кызыгаарлыг, медресеп билииш-кинниг ижери база хамаар-лып турар.

Кижилер эки-даа, багай-даа
чүүлге өөренип, чаңчыга бээр.
Эзирик хөй кижилер көрүп ботта-
рывыс чаңчыгып бар чыдар бис.
Чогум келген, оларның иштинде
тыва этносту өөренип шинчилээр
дээш келген, ыңчагаш албан-биле
хоорай, суурларны кезип, көрүп
чоруур даштыкы кижилер, эрте-
деннер хамаанчок, үр звес хуу-
саада келген, чижээлээрге, төвүт
лама-башкылар безин дораан
эскерип, көрүп каар. Ооң чижээне
чоокта чаа Тываның хоорай-суур-
ларынга улуг езулдар эрттирип
турган Гоман дацанның ламала-
рының удуртукчузу Отог Ринпоче
Кызылга чон-биле ужуражып ту-
рар үеде: "Тываларны даштындан
көөрүмгө чараш, иштики байдалы
база бир-ле онзагай чон кылдыр
көрүп тур мен, ыңчалза-даа хөй
эзирик кижилерни көрдүм, ол муң-
гаранчыг-дыр. Тыва чон, силерден
дилеп тур мен, арага ишпейн кө-
рүңер!" — диген. Улуг Башкылар-
дан мындыг хевирлиг дилег алыры
дыка-ла ыядыңчыг. Бо дилегни
каш чыл бурунгаар Богда-Көгзэн,
каш чылдар дургузунда геше
Джампа Тинлей, Шивалха Ринпоче
чугаалап турар. Эзириктерни

чажыар арга чок, олар кудумчуларда эндерик. Тывада ышкаш, ынча хөй эзириктерни, оларның аразында аныяк-даа, кырган-даа, эр-даа, херээжен-даа кижилерни Абаканга, Элистага, Улан-Баторга, Пекинге көрүп болур бе? Мындыг деңнелгелер кылырга, тыва чонунуң чүгге ады бужартап турар звес, харын 50-60 чыл болгаш ындында-ла эвээш санныг тыва деп чон турар бе деп айтырыг ала-чайгаар тургустунуп келир. Чүгге россияжи солуннарда звес, ооң иштинде кожа чурттарда тываларның арага ижерин бижиپ турганы чажыт звес. Ындыг байдалды могат-тынып, хорадап звес, а бот-шүгдүнүп, этинип алырын бодап хүлээп алыр болза эки. Тыва үлегер домакта "хат чокта, сиген бажы шимчeves" дээр-ле болгай. Чижээлээрге, төвүт чонну кандыг-даа кижиги "төвүттер — арагачылар" деп шыдавас болгай, чүге дизе төвүттер, ылаңгыя херээжен кижилер, шынал-ла, арага ишпес

Араганың айылы каш талалыг болуру билдингир. Ынчангаш бо талазы-биле Тывага ийи-чаңгыс звес (чогум бо талазы-биле аажылды чазак деңгелинде, ооң иштинде Куш-ажыл болгаш кадык камгалал яамызы база чоокта чаа тургустунган Хөй-ниити палатазы чорудуп турар), а каш чыл дуу-гузунда үзүк-соксаал чок, солун-нарга, радио-телевидение араганын хоразының дугайында (кижи бүрүзүнге чедери-биле) калбак ажилды чорудар болза эки. Чүге дизе ийи-чаңгыс болур чугаа колдуунда солун-сеткүүл номчуур, радио-телевидение дыңнап, көөр кижилерге чедер, а араганы ижил чоруур азы чүге-даа сонуггалыг чок кижилерге кандыг-даа информация дораан четпес. Телевидениеге болза, чижээлээрге, эмчилер чүгле сан-чурагай звес, а арага ишкениниң түннелинде кандыг кемниг уруглар төртүтүнүп турарын база эзириктер кандыг бертик ап турарының чуруктарын көргүзүп, шагдаалар арагачыларның кылган үүлгедиглерин, олардан кемдээч кижилерин дээн чижектиг көстүп турар чүүлдерни көргүзүп, лама-башкылар араганың хоразының база ону кандыг-даа чүдүлгедэ чүге ижил болбазын чугаалап турарыл дээн хевирлиг чүүлдерни үргүлчү-ле чугаалап, дамчыдыг турар болза эки. Эрткен чылын төг телевидениеге арага ижерге кижиниң чүрзэнге, баарынга болгаш өске-даа органныңга кайы хире хоралыг болуп турарының дугайында дыка эки реклама чоруп турган. Ол реклама дыка дээштиг болганын Россияның солуннарынга база демдеглеген турган. Тыва телевидение ол рекламаны катал көргүзүп турар болза, артык звес.

Мындыг талалыг ажылды шу
туvus демниг, калбаа-биле чоруда
болзуvусса, ылангыя аныяк тыва
кижилерниң арагага сонугаргылы
оожургадап, чуртталгазынга час
тырыглар кылбазын, ол хамаанчо
бодунун назынын камгалап
өскөлөргө база хора чедирбези
chedип ал болур бис. Оон ынай тыва
чоннун адын база эки мөзүлүг чон
дур деп эдилээр бис. Каа санны
бистерге, тываларга, каш ижер
кызыгарап азы кижилерниң хө
кези араганы шуут ишлес болуру
chedип алырын амгы үедө тыва
нитилелде тургустунуп келген
байдал дүрген болгаш шиптирли
кижиминиң негеп келген.

Светлана ДОНГАК,
ТГШИ-нің археология болгаш
этнография секторунун
ажылдакчызы.

ЧООДУ КАРА-КУСКЕ ЧОНУ-БИЛЕ БАЙЫРЛААН

Чингис СААЯНЫҢ тырттыр
ган чируктары.

Кандыг-даа үелерде, кандыг-даа күрүнелерге бодунуң продукциязын ажыглап, тус черниң бүдүрүлгө адырын сайзырадыры эң чугула айтырыг-тарның бирээзи турган. 2011 чылды «Тус черниң бүдүрүкчүлерин деткириниң чылы» деп чарлаан-да, бистиң өгбелеривис Тыва Арат Республика үе-ринде бо айтырыгны канчаар шиитпирлеп турганын төөгү документиленге даянып алгаш, сайгарып, таныжып көөрге, солун-даа, өөредиглиг-даа.

Элден холумда «ТАР Чазааның медээлери» деп бюллетень. Умда парлаттынган 40 хире аралдарның он-на хирези хамааржыр доктаалдар, ширлер болду. Артканы ТАР-Улуг болгаш Биче Хуралда-ны шиитпирлери. Бо албан-дерин бөгүн болза, ийи Пала-мент деп адап болур

Бюллетень Биче Хуралдың-газы Х.Анчимаа болгаш се-тары С.Самба-Людуп олар-ат салганы ССРЭ-нин Чепсек-үштериниң кол командалак-И.Сталини, даштыкы херек-сайды В.Молотову база-юйск крайкомунун секре-И.Голубевти Республика Ор-биле шаңнаарының дугайын-арлыктардан эгелээн. Элээн-документилер көдээ ажыл-ның сайзыралына хамаа-дан: малчыннарны шаңнаары,-накчы малчын» деп херек-дэн тургузуп бадылаанының-ында.

раттын революстуг шериниң-нчыларынга, командирле-е, политикаждакчыларынга-ублика Орденин база эш-ага генерал-лейтенант шериг-и тыпсырының дугайында-ктар.

Элээн-не хөй кадрлар талазы-шиитпирлер: Биче Хуралдың-диумунун Чарлыы-биле Са-р Чөвүлелиниң Даргазының-оралакчызы С.Сергей ажы-ан хостаткан болгаш ооң ор-Лопсан-Кенден томуйлаткан;-т сайды генерал-майор-ама хостаткан, полковник Су-омуйлаткан; күрүне проку-

Элдеп чүве чүл дээрге, бо Чарлык-Х.Анчимаа дарганың ат салбааны-кара чаңгыс документ болуп тур-рар. Ат салган кижжи ооң оралак-чызы болгаш ооң-биле черге-лештир ТАРН-ның секретары тур-ган Базыр-Сат. А ол-ла хүн Соян-Даваажапты үлетпүр болгаш тудуг-сайды кылдыр томуйлаан Чар-лыкта Х.Анчимаа дарга ат салып-каан.

Чээрби-ле чыл бурунгаар кым-га-даа хамаарышпас кылдыр-бодараан, төөгү хемчээли-биле-көңгүс аныяк Тыва Арат Респуб-ликага болгулаан бүгү-ле чаартыл-галарның, өскерлишкиннерниң-идепкейлиг киржикчизи Иргит-Бадыраага хамаарыштыр, ажы-биле чугаалаарга, ооң политиктиг-депшилгезин боой тудуп турар-шак мындыг шиитпирниң боттук-чылдагааннарын бөгүн даап бо-даары берге-ле боор. Ынчалза-даа төөгү бижиктери-биле таны-жып ора, ооң халажылгазының-бичии-ле мурнуу чарында ТАР-ның Сайыттар Чөвүлелиниң бол-гаш ТАРН-ның Төп Комитетиниң-хүлээп алганы «Боттук продукция-зы-биле барааннар болгаш аш-чем аймаан бүдүрериниң хемчег-лериниң дугайында» деп доктаал-маңаа И.Бадырааны ажылдан хос-таарына херек эптиг чылдагааны-тывылдырган чадапчок дээн даап-бодашкын башка кирер-дир.

Тере-Хөлдүн контрреволюстуг-үймээнин чылча шаварына кончуг-аныяк тургаш, чедишкенин ки-ришкеш, Республика Ордени-биле-шаңнаткан, 20 харлыында-ла-Аныяктарның революстуг эви-лелиниң (АРЭ) бирги секретары-апарган, ТАР-ның Биче Хуралының

Хлеб бүдүрүлгезиниң баштайгы кадрлары.

М.Биче-оол хостаткан, чик томуйлаткан; кадык кам-сайды Лопсаңнаар хос-Кол Серекей томуйлаткан; анышкын сайды Лопсан-н хостаткан, Лопсаңнаар то-ткан; Мөңгүн-Тайга кожун-кылчы чонунун Биче Хура-н Президиумунун даргазы-оол хостаткан, Тондар то-ткан, а Барыын-Хемчикке-ал томуйлаткан дээш, оон-ске.

на бисти сонургаткан до-тини көрүптээлинер. Биче-дың Президиумунун 1943-н май 14-те Чарлыы-биле-үр болгаш тудуг сайды-рааны ажылындан хостаан.

Президиумунун даргазының-оралакчызы эрге-дужаалга беш чыл-ажылдаан Иргит Бадыраа, барык-он хире чыл дургузунда АРЭ бол-гаш ТАРН-ның хуралдарына, Пленумнарына эң-не идепкейли-биле кирип турганын докумен-тилер херечилеп турар.

ТАРН-ның 12-ги Улуг Хура-лына Иргит Бадыраа партияның-Дүрүмүнүн дугайында өзек илет-кедди кылган. Удаваанда ол чурт-тун үлетпүр болгаш тудуг сайды-апарган.

1942 чылдың эгезинде, С.Тока-Москваше үр хуусаалыг сургакчы-лаашкынының мурнунда, боттук-продукциязы-биле бүдүрүлгени-сайзырадыр ажылды шапкынчы-

дарын сайытка дааскан. Ооң түн-нелинде бо айтырыгга хамаарыш-кан доктаалды март 27-де хүлээп-алган. Сайыт удаваанда эртемден-К.Мирошниченко дээрзи-биле-кады «Тус черниң барааннарын-бүдүрериниң дугайында» деп улуг-чүүлду парлатканнар.

Солун шөлүнүн эвээжиниң чыл-дагааны-биле ук чүүлду тодаргай-сайгарбайн, сонургалдыг кижжи-лерни 1942 чылдың декабрьда-үнгөн «Ленин-Сталиниң тугунун-адаа-биле» деп сеткүүлду тып-номчурунче кыйгырдым. А кол-ла чүве, авторлар тус черниң ба-рааннарын бүдүрерде чүнү кылза-

густунуп келген. Авторлар чурттуң казымал-байлактарындан эгелээш, көдээ-ажыл-агый продукциязына, арга-арыгның байлактары — аң, балык, кат-чимистен эгелээш, техниктиг-кадрларның өзүлдезинге чедир-сайгарылганы кылып, сорулга-ларны салганнар. Өгбелеривистиң-күзел-бодалдары күштүг-ле тур-ган деп бодал башка кирер-дир.

Чижээлээрге, элзизден шил-бүдүрер бөдүүн заводту, хендир-үнүжүн (конопьяны) болбаазыра-дыр фабриканы тудар деп турган-семээшкиннер бөгүн безин күүсе-дири элээн берге, шаптараазы-ныг айтырыглар-дыр.

1943 чылдың март 30-де ТАР-Чазаа болгаш ТАРН-ның Төп-Комитетиниң каттышкан хуралына-тус черниң барааннарының бүдү-рүлгезиниң дугайында айтырыг-ның сайгарылгазы элээн шыңгыы, шүгүмчүлөдиг байдалга эрткен. Ооң соонда организастыг хем-чеглер...

«Каттышкан хуралдың соонда, удаваанда ачамны ажылындан-үндүрген — деп, Иргит Бадыраа-ның огу, республикада билдингир-шүлүкчү Игорь Бадра чугаалап-олулар. — Мындыг шиитпирниң-чылдагааны мээң бүгү чонга-«Доңмас-Суг» каналы» деп ту-дугну чарлаар-дыр дээн идеям-чүве — деп, ачам чугаалаар кижжи. Ол дээрге Кызыл хоорайның му-нуу талазында «Доңмас-Суг» деп-малгаштыг хемчигешти гранит-эриктерлиг каналдар кылдыр-чараштаары база ооң дузазы-биле ол девискээрде тулаадан-адырлары-дыр».

Бо дээрге, канчаар-даа алыр-га, бүдүр болуп турган улусчу тө-левилел. Бо талазы-биле сайыттын-дуржулганын үнелевейн, чүнү үне-лээр боор. Чүл дээрге төөгүге-билдингир бүгү чоннун тудуу бол-ган Танды сынын ашкан Калдак-Хамар оруунун эгелекчизи болгаш-кол туттурукчузу Иргит Бадыраа-ла болгай. Ынчалза-даа С.Тока-канал тудуунга удурланып, харын-даа И.Бадырааны бүгү тала-биле-кевин-херекчок идеялар октаа-рындан эгелээш, мойну чооннаа-нынга чедир шүгүмчүлөп бактаан.

Бодунуң политиктиг болгаш-ажыл-агыйжы салгакчызы бооп-болуп турган, ТАР-ның 30 чыл-дарда улусчу тудугларының орга-низакчызы (Калдак-Хамардан-ангыда, Кызылга Чазак бажыңы, № 2 школа, почта, Иштики херек-тер ямызының бажыңы, кожуун-

нарга ийи каът эмнелгелерни, шко-лаларны туттурганын сактыы-лыңар) дунмазын улуг даргавыс-чүге көрбестей бергенил? Канчап-билир, мындыг удур турушкун-турбаан болза, бөгүн бистер Доң-мас-Суг эринге (Санкт-Петер-бургтун, Киевтин чурттакчылары-ның шак-ла ындыг каналдарына-чоргаарланыры дег) магалыг сел-гүүстөп чоруур турган чадапас-боор бис.

Иргит Бадырааның каналы-амыдыралда боттанмайн-даа-барган болза, салымга онаашкан-бүгү-ле шаптараазынаарны ол-ажып эртип, салгалдарга бодунуң-номнарын арттырып каан. Олар-ның аразындан чоннун «Арзылаң-Күдерекке» кайы хире ынаан би-лир бис. Ынчаарга ооң «Ужудукчу-Кидиспей» деп романын кончуг-бедик деңгелде бижиттинген ном-деп, бодум хуумда, санап чоруур-мен. Хомуданчыг чүве, бо чогаал-ды ам-даа чоннун чедир үне-левейн турарында. Азы бистер ам-даа Бадырааның деңгелинде-четпейн турарымыс ол бе? Кажан-бистерниң өгбелеривис улуг, ха-рын-даа романтиктиг төлөвилел-дерни, дидими-биле сегирип ап, а-«Калдак-Хамар» ышкаштарын-чамдыкта амыдыралга боттан-дырып турда, бөгүн бистер маши-на-техника сайзыраан шагда Доң-мас-Суг тулаазына кээргенчиг-кылдыр бастырып алган олура-рывысты көргөш, мындыг бодал-башка кирер-дир.

Эрткен үени бистер чамдыкта-«Токаның үези» азы «Ширшиниң-үези» деп бирги удуртукчуларны-адап сактыр бис. А төөгүнүн-болушкуннары хөй-хөй бөдүүн-болгаш ындыг-ла бөдүүн эвес-даа-кижилерниң боттук киржилгезин-ден бодараан. ТАР үезинде ындыг-кижилерниң бирээзи Иргит Бады-раа ол-дур. А кажан салгалдарга-оларны чүгө сактып чугаалажы-ры эвес, а өгбеге хамаарыштыр-бир-ле боттук чүүлду кылыптар-арга тургустунуп кээр болза, ол-дег аас-кежик каяа турар боор.

Иргит Бадыраага хамаарыштыр-алырга, шак ындыг аас-кежик, ооң-чогаалчы салым-чаяанын албан-езузу-биле үнелеп, өлгөн соонда-даа болза, «Тываның Улустун чо-гаалчызы» хүндүлүг атты тыпсы-ры-дыр.

Амыр ХОЮГБАН.
Кызыл хоорай.
Музей архивинден алган-чурктар.

ДОҢМАС-СУГГА ЧҮГЕ СЕЛГҮҮСТЕВЕЙН ТУРАР БИС?

Калдак-Хамар улусчу орук тудуунда.

Сарыг шажын

БУДДИСТЕР ШУУЛГАНЫ

Ноябрь 27-30 хүннеринде Индияның төвү Дели хоорайга Бүгү-делегейниң буддистериниң I шуулганы болуп эртер. Ооң ажылынга Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкы киржир. Улуг шуулганга сарыг шажынның айтырыгларын чугаалажыр болгаш ооң өөредиглерин чорудар, улуг судурлар номчулгалары, мөргүлдөр болур. Тываның Камбы-ламазы, хелиң Тензин Цультим база ол шуулганга киржир.

Ноябрь 17-18-те Тыва Республиканың бүгү хүрээлеринге Будда Шакьямуниниң дээрден бадып келген 33 бурганнарының адынга тураскааткан байырлыг мөргүлдөр болуп эрткен. Мөргүлдөрдүн бүгү-ле күжү Чырыткылыг Далай-Лама башкының Тывага болгаш өске-даа сарыг шажынга чүдүүр чонун республикаларже 2012 чылда кээр оруу шаптаразын чок болурунче база угланган.

Октябрь 29-та Тываның буддистер каттыжышыны (ТБК) Россия Федерациязының даштыкы херектер сайыды С.В.Лавровтун адынче Тываның Камбы-ламазы, хелиң Тензин Цультимниң болгаш ТБК-ның баштаар чериниң даргазы Тензин Чинбаның адын салганы Чырыткылыг Далай-Ламага Россия-

Чырыткылыг XIV Далай-Лама, Тываның Камбы-ламазы, хелиң Тензин Цультим болгаш ТБК-ның баштаар чериниң даргазы, хелиң Тензин Чинба (Буян Башкы).

же кээр эрттирилге бижикти бээриниң дугайында делегиг ажык чагааны чорутканын сагындырып каалы.

Ноябрь 10-да Чырыткылыг Далай-Лама Моолга кээп чорааш, Тывага тутунары көрдүнүп турар чаа хүрээ тудуун алгап-йөрээп каан. Улан-Баторга шажын өөредилгелеринге Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол, Тываның Камбы-ламазы, хелиң Тензин Цультимниң болгаш ТБК-ның баштаар чериниң даргазы, хелиң Тензин Чинба (Буян Баш-

кы) болгаш ТБК-ның өске-даа төлээлери киришкен.

Бистиң корр.

Юбилейинче чалап тур

Күрүнениң тускайжыткан (коррекциялыг) VIII хевирниң Кызыл-Арыг школа-интернадының ноябрь 26-да 50 харлаар юбилейинче аңгы-аңгы чылдарда аңаа ажылдап чораан башкыларны болгаш ону дооскан сургуулдарны чалап тур.

Оргкомитет.

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ачавыс Пинов Дажыевич ИРГИТТИ сөөлгү оруунче үдежип ажаашкан Мөңгүн-Тайганың Каргы суму чагырга-зынга, көдээ ажыл-агый эргеле-линге, «Малчын» КУБ-ка, СББЖ-ге, «Оргадай», «Одесса», «Мең-ги», «Хаяа» хуу садыгларга, төрелдеривис Александр, Полина Салчактарга, Бады-Байыр, Анчы-маа Хертектерге, Борис Хойтпа-оолга, Андрей, Тамара Тартак-тарга, Мугур-Аксында чурттап чоруур Саглы чурттуг төрелдери-виске болгаш кожаларывиска, чонувуска четтиргенивисти иле-редип, черге чедир мөгөйдивис. Өөнүң ишти, оглу, уруглары, күдээлери.

Байыр чедирип тур бис!

Бистиң дуңмавыс Лариса Кара-Саловна БУДУК-О Москваның М.В. Ломоносов аттыг күрүне университетиниң Биология факультетин 1976 чылда чедишкенин дооскаш, 1982 чылда биология эртемнериниң кандидаты деп эртем адын камгалап алган. Ол Тываның күрүне университетинге башкылап тургаш эр ажылынга ханылап кирип, ниитизи-биле 65 эртем ажылдарын бижээп оон иштинде 2 монография, 14 эртем ажылдары төп журналдарга парлаттырган. Лариса Будук-оол 2011 чылдың февраль 17-бодунун төрүттүнгөн хүнүнде, биология эртемнериниң доктору эртем чадазын тергип эки камгалаан.

Дуңмавыстың ындыг эртемге чүткүлдүүн, кызымаккай ажы-деткип, доктор атты камгалап алганынга чоргаарланып, сеткили ханызындан өөрүп, Ларисага быжыг кадыкшылды, аас-кежи чогоадыкчы чедишкенин күзеп тур бис!

Угбалары Өпей Кара-Сал, Бакаан Кара-Сал, Кама Кара-Чөөн-Хемчик кожуун, Шеми сумузу.

СУДУН ШИИТПИРИ-БИЛЕ

Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаарыга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели тодараттынмаан кижилерниң эрге-ажыктарына дүүштүр Тыва Республиканы Кызыл хоорай судунче хереглекчилерниң эргелерин камгалаары-биле «Кызыл» аэропорту» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге хамаарыштыр негелде кириген. Херекти 2011 чылдың октябрь 13-те судья Ю.Г. Некрасованың даргалаашкыны-биле, секретарь А.Ч. Саттың секретарь-лааны-биле, негелде ээзиниң төлээзи О.Б. Саттың, харыылаачының төлээзи З.В. Цыганенконун киржилгези-биле сайгарып көргөн. Шиитпир 2011 чылдың октябрь 29-та күштүг болуп кирген, шиитпирниң хоолгазын «Кызыл» аэропорту» КУБ 2011 чылдың ноябрь 22-де алган, дугаары 588.

Судун шиитпирлээни:

Хереглекчилерниң эргелерин болгаш кижиниң чаагай чоруун камгалаарыга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелелин хереглекчилерниң эргелерин камгалаары-биле «Кызыл» аэропорту» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге хамаарыштыр кириген негелдезиниң кезин хандыраар.

Тыва Республиканың «Кызыл» аэропорту» күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезиниң тодараттынмаан кижилерниң эрге-ажыктарына дүүштүр кылган чүүлдерин (кыл-баан чүүлдерин) хоойлу дүүшпес деп санаар, ону тодаргайлаарга, хереглекчилерниң кичээнгеинге бүдүрүлгениң адынын, турар чериниң болгаш ажылдаар чуруму-нун дугайында медээни чедирбейн турары, коммунал ачы-дузазын че-

дирип тура, күөседикчинин кү бүрүткелиниң, удуртукчуның слиязынын, адынын, адазынын, коммунал ачы-дузаның та-териниң хемчээлиниң, тари-ажыгларда барымдаалал ту-нормативтиг эрге-хоойлу ак-рының реквизиттериниң дугай-дыңнатпааны, хамаатыл-коммунал ачы-дузаны чедирер-дүрүмнерин сагып турар, контроль боттандыраар кылды-лээлеткен Россия Федераци-ның субъектизиниң күөсеки-чагыргазының федералдыг ор-нарының болгаш тус чер бот-карылга органның ады-адресиниң болгаш телефонуну-гайында медээни бербээни, сия Федерациязынга гости-ачы-дузазын чедирериниң дү-неринге дүүштүр шын шили-кылыр арганы хандырып турар-гежок чугула болгаш ачы-дуз-гайында чедингир медээлерни-реглекчилерге чедирбээни бо-турар.

Судун шиитпириниң хүл-дирген кезээн судун шиитпир-хоойлу езугаар күштүг болуп-ген хүнден 10 хонук хуусаа дү-зунда орус дылга «Тувинск-правда» солунга, тыва дыл-«Шын» солунга парладырын Т-Республиканың «Кызыл» аэро-порту» КУБ-ка хүлээндирер.

Негелдениң өске кезектер-хандыраарындан ойталаар.

Барымдаалыг шиитпирни 6-леткээн соонда 10 хонуктун дү-гузунда шиитпирни Тыва Респуб-ликаның Дээди судунче хому-болур.

Барымдаалыг шиитпирни 20-чылдың октябрь 18-те белеткээ-

Шиитпир 2011 чылдың октябрь 29-та хоойлу езугаар күштүг болуп кирген.

Тес-Хем кожуунун чагырга-зы болгаш Төлээлекчилер хуралы кожуун чагырга-зының даргазының экономика талазы-биле оралакчызы Аян Васильевич Ланаага, чоок кижилеринге болгаш төрелдеринге адазы

Василий Дадарович ЛАНААНЫ

хенертен мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

«ЭНЕРГОТУДУГ» кызыгаарлаттыг харысалгалыг ниитилел КВАРТИРАЛАРНЫ ТУДУГ КЫЛЫЧЫЗЫНДАН

Объектиниң ады	Өрээлдер саны	So	S кухня	Каьттар
Кызыл хоорай, Энергетиктер мкр. бажың 13, 4 каьт тууйбу бажың	1	43,26	9,96	1,2,3,4
	2 тип 1	84,63	11,50	1
	2 тип 2	74,78	12,27	1,2,3,4
Дужаар хуусаазы 2011 ч. 4 квартал.	3	97,80	11,50	2,3,4

1 дөрбелчин метрде өртээ 34 500 рубльден өрү Каш базым черде быжыг гаражтар бар.

Амгы үеде квартира садып алыры — амгы үениң экономиказының турум эвес байдалдарында силерниң акшаңарны камгалап алырының эң эки аргазы-дыр. ОЛ БАЖЫНДАН КВАРТИРАЛАР САДЫП АЛЫРЫНЫҢ ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ДАРААЗЫНДА ТЕЛЕФОННАРЖЕ ДОЛГААР: тел/факс: (39422) 4-85-29, 8-923-268-90-73, 8-923-386-80-48, 8-905-920-41-01. Кызыл хоорай, Колхозная кудумчузу, 2 «а».

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторунун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru; КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис—2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый — 2-17-09, очулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 7500. Чагыг 135. Номерни парлаггаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810400000000263 Корр.сч. № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001 ОАО АК «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортааң Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. «Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1). Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.